

O‘ZBEK TILIDAGI RETRONIMLARNING TEMATIKASI

Xolmonova Sadoqat

O‘zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya: Tilning rivojlanishi jamiyat hayoti bilan chambarchas bog‘liqligi hech kimga sir emas. Ayniqsa, ilm-fan, raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi kunda o‘zbek tilining lug‘at boyligi yangidan yangi retronimlar bilan boyishda davom etmoqda va bu holat insonlarning kundalik hayotdagi nutqida o‘z aksini topmoqda. Til egalarining doimiy lug‘at boyligi kundan kunga yangi tushunchalar bilan boyiyotgani, retronimlardan tobora ko‘proq foydalanayotganimiz natijasida ushbu hodisani tadqiq qilishga ehtiyoj ortib bormoqda. Ushbu maqola o‘zbek tilidagi retronimlar tadqiqiga bag‘ishlanadi. Shu kungacha retronimlar mavzusi nisbatan kam o‘rganilgan sohalardan biri hisoblanadi. Dunyo va o‘zbek tilshunosligidagi retronimlar masalasi to‘liq o‘rganilishi kutilayotgan muhim masalalardan biridir. Shu sababli maqolamizda o‘zbek tilidagi retronimlar va ularning tematikasi haqida atroflicha fikr yuritishga harakat qildik.

Kalit so‘zlar: retronim, leksema, neologizm, neonim, protonim.

Аннотация: Не секрет, что развитие языка тесно связано с жизнью общества. Особенно сейчас, когда стремительно развиваются наука и цифровые технологии, лексика узбекского языка продолжает обогащаться новыми ретронимами, и эта ситуация находит отражение в речи людей в повседневной жизни. Необходимость исследования этого явления возрастает в связи с тем, что словарный запас носителей языка с каждым днем обогащается новыми понятиями, и мы все чаще используем ретронимы. Данная статья посвящена изучению ретронимов в узбекском языке. По сей день тема ретронимов является одной из относительно малоизученных областей. Вопрос ретронимов в мировом и узбекском языкознании является одним из важных вопросов, который предстоит всесторонне изучить. Поэтому в нашей статье мы постарались поразмышлять о ретронимах в узбекском языке и их тематике.

Ключевые слова: ретроним, лексема, неологизм, неоним, протоним.

Abstract: It is no secret that the development of a language is closely connected with the life of society. Especially now, when science and digital technologies are rapidly developing, the vocabulary of the Uzbek language continues to be enriched with new retronyms, and this situation is reflected in the speech of people in everyday life. The need to study this phenomenon is increasing due to the fact that the vocabulary of native speakers is enriched with new concepts every day, and we are increasingly using retronyms. This article is devoted to the study of retronyms in the Uzbek language. To this day, the topic of retronyms is one of the relatively little-studied areas. The issue of retronyms in the world and Uzbek linguistics is one of the important issues to be comprehensively studied. Therefore, in our article, we tried to reflect on retronyms in the Uzbek language and their subject matter.

Keywords: retronym, lexeme, neologism, neonym, protonym.

Barcha tillarning lugʻat boyligi uzoq vaqt davom etgan tarixiy jarayonda paydo boʻladi va sayqallanib boradi. Tilni xalqdan va jamiyatdan ayri holda tasavvur qilish va oʻrganish mumkin emas. Har bir tilni tashkil etgan leksemalarda jamiyat hayotining butun jihatlari va xususiyatlari toʻgʻridan toʻgʻri aks etadi. Jamiyatda boʻlayotgan texnologik, madaniy, iqtisodiy oʻzgarishlar, rivojlanishlar natijasida tilning lugʻat boyligida ham turli yangi tushunchalar paydo boʻlib boradi yoki ayrimlari muomaladan chiqib ketadi. “Har bir milliy tilda soʻz va tushunchalarning hammaga maʼlum boʻlgan, cheklangan muayyan zahirasi boʻladi. Ularsiz qayerda yashashidan, madaniyati, texnikasi, iqtisodiyoti qanday boʻlishidan qatʼi nazar jamiyatning birorta aʼzosi ham oʻz fikrini bildira olmagan boʻlardi.

Til oʻz tarixi davomida butunlay oʻzgarib ketishi, boyishi va maxsus leksikasini yoʻqotib, qashshoqlashishi mumkin, ammo u hech qachon asosiy jamgʻarmani boy bermaydi. Uni yoʻqotish tanazzul bilan teng boʻlar edi”. [1, 16-bet]

Atrofimizda sodir boʻlayotgan oʻzgarishlar, rivojlanishlar natijasida tilning lugʻat boyligida ham yangi tushunchalar paydo boʻla boshlar ekan, ularga doim ham yangi nom berilavermaydi. Yaʼni texnologiyadagi rivojlanishlar, ilmiy yutuqlar va boshqa turli holatlarda paydo boʻlgan tushunchalar shu kungacha mavjud soʻzdan ajratiladi va buning natijasida tilda retronimlar paydo boʻladi.

“Retronim” atamasini ilk bor 1980-yil oʻsha vaqtdagi AQSh Milliy jamoat radiosining prezidenti Frank Mankiyevich ishlatgan. Ushbu atamaning ommalashishiga esa “Nyu-York tayms” gazetasining muxbiri Vilyam Safire sababchi boʻlgan. U 1992-yil gazetasining “Til togʻrisida” ruknida “elektron pochta” atamasi paydo boʻlganidan soʻng odatiy pochta nima deb nomlana boshlaganiga qiziqqan va shundan soʻng “retronim” atamasi keng ishlatila boshlangan.

“Retronim – mavjud soʻzning asl shaklini taraqqiyot yoki texnologik rivojlanish mahsuli boʻlgan keyingi shaklidan faqrlash uchun paydo boʻlgan yangi nomdir. Masalan, Birinchi jahon urushi Ikkinchi jahon urushi sodir boʻlgunga qadar “Buyuk urush” yoki shunchaki “Jahon urushi” deb nomlangan. Ikkinchi jahon urushi terminining paydo boʻlishi avvalgi urushning Birinchi jahon urushi deb nomlanishiga sabab boʻldi. Yoki avvaliga aniq sanani bilish maqsadida yaratilgan predmet “kalendar” deb atalib, keyinchalik uning turlari rivojlanib borishi natijasida “stol kalendari”, “yirtma kalendar”, “osma kalendar” kabi nomlar paydo boʻldi va ularni bir-biridan farqlash ehtiyoji yuzaga keldi. Shu tariqa paydo boʻlgan birliklar esa “retronimlar” nomi bilan birlashtirildi”. [5]

Retronimlarni oʻrganish va tasnif qilish jarayonida ularning tematikasi bilan bogʻliq masalalarni ham koʻrib chiqish zarur. Tadqiqotchilar retronimlarni turli mavzularda oʻrganishni taklif qiladilar. “Bundan tashqari retronimlarni tematik jihatdan tasniflash mumkin. Bunday tasnifda retronimlar: joy nomlari, mahsulot nomlari, shaxs nomlari, tushuncha nomlari, tarixiy voqea nomlari va boshqa mavzularda sanab oʻtish mumkin”. [4]

Mariya Lozano va Zahonero la Monika Palmerinilar oʻz tadqiqotlarida retronimlarni quyidagicha tematik guruhlariga boʻladilar:

“Semantik nuqtayi nazardan biz retronimlarning turli kichik guruhlarini yaratishga turtki bo‘lgan o‘ziga xos xususiyatlar mavjudligini ko‘rsatishimiz mumkin. Ushbu xususiyatlar quyidagi sohalarga tegishli bo‘lgan konseptual bo‘limlar atrofida guruhlanadi:

- 1) texnologik retronimlar: uy telefoni – uyali aloqa;
- 2) ijtimoiy, insoniy, ayniqsa, huquqiy munosabatga doir retronimlar: biologik ona – surrogat ona;
- 3) insonning kundalik faoliyati bilan bog‘liq retronimlar: an’anaviy qishloq xo‘jaligi – sanoat qishloq xo‘jaligi;
- 4) ilmiy retronimlar: an’anaviy grammatika – struktur grammatika;
- 5) mahsulotni qayta ishlash natijasida paydo bo‘lgan retronimlar: oddiy sut – yog‘li/yog‘siz sut;
- 6) bir xil markadagi mahsulot turlari bilan bog‘liq retronimlar: klassik kola – shakarsiz kola;
- 7) xronologik voqealar bilan bog‘liq retronimlar: Birinchi jahon urushi – Ikkinchi jahon urushi;
- 8) geografik hududlar: Eski dunyo – Yangi dunyo”. [2]

Prof. M. Yo‘ldoshev esa retronimlar haqidagi maqolasida ularning tematikasi haqida quyidagi tasnifni ilgari suradi:

“Tildagi retronimlar ko‘lami ularni tematik tasnif qilish imkonini beradi: toponimlar (Dehli – Yangi Dehli), antroponimlar (Abdulloh – Abdulloh II), tarixiy voqea nomlari (Birinchi jahon urushi – Ikkinchi jahon urushi), narsa-buyum nomlari (kema – suv osti kemasi), jarayon nomlari (ta’lim – masofaviy ta’lim) va h.k.” [6]

Bizning tadqiqotimiz asosini o‘zbek tilidagi retronimlar tashkil qilar ekan, to‘plagan retronimik qatorlarimizdan kelib chiqib, tilimizdagi retronimlarni quyidagicha tematik tasniflashni taklif qilamiz:

1. Atoqli otlar bilan bog‘liq retronimlar. Ularni o‘z ichida kichik guruhlariga bo‘lish mumkin:

- a) antroponimlar: Abdulhamidxon I – Abdulxamidxon II;
- b) toponimlar: Janubiy Amerika – Shimoliy Amerika;
- d) turli mahsulotlarga qo‘yilgan shartli nomlar: “Muzlik davri I” – “Muzlik davri II”...

2. Fan-texnika taraqqiyoti bilan bog‘liq retronimlar: oddiy fotoapparat – raqamli fotoapparat...

3. Ilmiy tushunchalar bilan bog‘liq retronimlar. Ular ham o‘z navbatida turli kichik guruhlariga

bo‘lina oladi:

- a) tilshunoslik bilan bog‘liq: an’anaviy sintaksis – struktur sintaksis;
- b) adabiyotshunoslik bilan bog‘liq: oddiy roman – she’riy roman;
- d) fizika bilan bog‘liq: mexanik uzatma – avtomat uzatma...

4. Narsa-buyum otlari bilan bog‘liq retronimlar. Ularni ham guruhlashimiz mumkin:

- a) uy-ro‘zg‘or buyumlari: oddiy choynak – elektr choynak;
- b) oziq-ovqat turlari: oddiy qahva – sutli qahva;
- d) o‘simliklar: tabiiy gul – sun‘iy gul...

5. Sport atamaları bilan bog‘liq retronimlar: katta tennis – stol tennis...
6. Tarixiy jarayonlar bilan bog‘liq retronimlar: Birinchi jahon urushi – Ikkinchi jahon urushi...
7. Insonlarning faoliyat-jarayoni bilan bog‘liq retronimlar: an’anaviy dars – onlayn dars...
8. O‘rin-joy otlari bilan bog‘liq retronimlar: oddiy do‘kon – ko‘chma do‘kon va boshqalar.

Yuqoridagi guruhlar tadqiqotimiz doirasida yig‘ilgan retronimlarning semantik xususiyatidan kelib chiqib tasniflandi. Boshqa misollar yordamida ushbu tematik guruhlarni yanada ko‘paytirish mumkin. Bu guruhlarning har birini alohida tahlil qilib chiqish tilshunoslikning navbatdagi masalalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Abayev V. (1949). Osetenskiy yazik i folklor. T.I.M. –L.
2. Lazana I. (2012). Yangi yunon tilida paleonimiya hodisasi.
3. Safire V. (2007). Til to‘g‘risida: retronimlar. New York Times jurnali.
4. Sari I. (2013). Tilda qayta nomlash ehtiyoji: retronimlar. Turkbilig.
5. Xolmonova S. (2021). O‘zbek matbuotida qo‘llangan retronimlar. Middle European Scientific Bulletin.
6. Yuldashev M. (2020). O‘zbek tilida retronimlar. O‘zbek tili va adabiyoti jurnali.